

Roman Kişilerin Güzünden Kudüs'e Bakmak: *Kalbim Kudüs'te Kaldı*

Yasemin ULUTÜRK SAKARYA*

Öz

Etken ya da edilgen konumda yer alan kişiler, roman ve hikâye gibi tahkiyeli eserlerin yapı unsurlarından biridir. Romanın itibarı dünyasındaki kişilerinden bir kısmı yazarın sözünü emanet ettiği, bir kısmı da mekân, zaman ve olay örgüsünün teşekkülünde kurgunun gerçekçi bir intibaya ulaşabilmesini sağladığı kişiler olarak rol alırlar. Kişilerin bu unsurlar ile bilhassa da mekân ile son derece güçlü bir yakınlığı olduğu da bilinmektedir. Bu yakınlık, yaşanan olayların sahnesi konumundaki mekânı, canlı bir varlık statüsüne yükselterek mekân-insan ilişkisinin somutlaşmasına da imkân vermektedir. Dolayısıyla müspet / menfi nazar doğrultusunda mekânı insanla, insanı da mekânla yorumlamak gerekmektedir. Bu bağlamda değerlendirilebilecek eserlerden biri ise Ahmet Turgut'un *Kalbim Kudüs'te Kaldı* adlı romanıdır.

Romanda ana mekân olarak tercih edilen Kudüs, insanlık tarihinde mühim bir yeri bulunmakla birlikte tarih boyunca sahip olunmaya çalışılan, üç dinin de kutsal saydığı ender şehirlerden biridir. Böylesi mukaddes bir şehrin romanlara konu edinilmesi son derece olağanken Kudüs'ün bu romandaki yeri, tesir altında bıraktığı kişiler nezdinde teşekkül etmektedir. Nitekim yazar, kişilerin gözünden içinde bulunulan gerilimli atmosferi ve kaygı içindeki arayışları resmetmiş, farklı dinlere mensup kişilerin inançları uğruna yaşadıkları mücadeleyi kendi iç dünyalarında var olan çatışmalar ile bütünleştirerek bir arada işlemiştir. Yaşanan tarihi süreçte şehrin değişen mekân algısına da gerçeklik boyutunda katkı sağlayan yazar, şehri dini kimliği ile ele alarak farklı perspektiflerden yeni bir şehir silüeti ortaya çıkarmış ve kişilerin şehirle değişen bakış açılarını somutlaştırmıştır. Şehrin ve kişilerin söz konusu değişimi ise bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Roman, Mekân, Kudüs, Kişiler, Ahmet Turgut, *Kalbim Kudüs'te Kaldı*.

* Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, İstanbul, Türkiye.
Elmek: yasemin.uluturk@sbu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5755-5053>

Geliş Tarihi / Received Date: 23.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date: 15.01.2023

DOI: 10.30767/diledeara.1209253

**Looking At Jerusalem Through The Eyes Of Novel Persons:
“Kalbim Kudüs'te Kaldı”**

Abstract

People in active or passive position are one of the structural elements of narrative works such as novels and stories. Some of the people in the nominal world of the novel take part as the people to whom the author entrusts her/his word and some of whom enable the fiction to reach a realistic impression in the formation of place, time and plot. It is also known that people have an extremely strong affinity with these elements, especially with the place. This proximity raises the place, which is the scene of the events, to the status of a living entity, and allows the place-human relationship to be embodied. Therefore, it is necessary to interpret the place with the human and the human with the place in line with the positive/negative eye. One of the works that can be evaluated in this context is Ahmet Turgut's novel, “*Kalbim Kudüs'te Kaldı*”.

Jerusalem, which is preferred as the main place in the novel, has an important place in the history of humanity, but it is one of the rare cities that have been tried to be owned throughout history and considered sacred by all three religions. While it is extremely common for such a holy city to be the subject of novels, the place of Jerusalem in this novel is formed by the people whom it influenced by human qualities. As a matter of fact, the author has depicted the tense atmosphere and anxious pursuits from the eyes of the people, and has worked together by integrating the struggles of people belonging to different religions for their beliefs with the conflicts that exist in their inner worlds. Contributing to the changing perception of place in the city in the historical process, the author has taken the city with its religious identity, created a new silhouette of the city from different perspectives and embodied the changing perspectives of the people with the city. The change in the city and people is the aim of this study.

Keywords: novel, place, people, Jerusalem, Ahmet Turgut, “*Kalbim Kudüs'te Kaldı*”.

Extended Summary

The novel, one of the most important genres of literature; it consists of time, place, people and plot. Place is used especially for reasons such as introducing the environment where the events take place, drawing the heroes of the novel, and creating a certain atmosphere. Sometimes, the place, which becomes one of the characters of the novel like a living being, accompanies the people who exist in reality and establishes a very tight bond with the people, whether they are real or imaginary. While the novelist is using the place, sometimes he is content to say the name of that place, and sometimes he describes it in detail. Sometimes it even shapes the place with the events and people it is in. What emerges takes its place in the novel as fact or fiction, which the reader wants or does not want to see. People, on the other hand, exist through a communication and interaction that influences the place or progresses on the contrary. Therefore, the living environment, that is, the place where the plot takes place, affects the person's point of view by positively / negatively affecting her / his. As a result, it is not possible to think of place without people and people without place.

Ahmet Turgut's novel, "*Kalbim Kudüs'te Kaldı*", written in 2017, is a work that we can evaluate in this context. As it is known, Jerusalem is one of the most important centers of the Islamic world. Jerusalem, which has been the scene of many wars and changed rulers, which three religions have tried to possess for many years, is also at the center of beliefs. Therefore, the author tried to show this feature of the place by choosing people from different faiths, and built different cities of Jerusalem in the minds of the reader.

Jerusalem, which is the main place in the novel, is reflected from the point of view of the people throughout the novel. Even someone who has not been to Jerusalem can imagine different cities of Jerusalem. Therefore, by creating the novel from the eyes of people who believe in different religions, the author showed both how religious beliefs spread to the place and how people's perspectives towards each other changed.

The novel takes place during the First World War. The novel, which tells about Rachel Weizmann, who left her family and country because of her disappoint-

ments with the doctor officer Faruk Hikmet, who was on duty in the Jerusalem front of the war, came to Jerusalem, mentions that both people came together in Jerusalem. The fact that the protagonists, one Muslim and one Christian, try to understand their environment and events due to the psychology they are in, helps them experience an inner journey and find each other at the end of this journey. In this process, the novel examines Jerusalem, which hosts the plot, in terms of both political and religious history. In the middle of a great war, Jerusalem, which is about to be defeated, ensures that these two people come to maturity even when they fall.

When Rachel, one of the protagonists, comes to Jerusalem, which is under the domination of the Turks, her negative feelings towards them become positive through the various events she experiences and sees. Jerusalem is holy for Muslims and Jews as it is for people of their own faith. Realizing this when she comes to Jerusalem, Rachel begins to see Jerusalem differently. The change in her view of Muslims over time also changes her view of the city, she no longer sees the place she sees as holy and begins to care about the places that are holy according to the religion of Islam.

The other protagonist, Faruk Hikmet, is a medical officer who was first assigned to Gaza and then to Jerusalem. When he came to Jerusalem, Faruk Hikmet, who gained new information about the historical and spiritual value of the city, has a positive view of Jerusalem. Faruk Hikmet, who is worried about losing Jerusalem due to the war, makes this city, which he understands to be greater than other religions, his companion. Therefore, for both Faruk Hikmet and Rachel, Jerusalem brings the Jerusalem perceived by Rachel closer to Faruk Hikmet's Jerusalem while entering their lives as the epitome of religions. As a result, while Faruk Hikmet and Rachel perceive Jerusalem differently, they come together in the same Jerusalem at the end of the novel. Thus, the city goes beyond being an ordinary place where events take place and becomes a living entity that takes on such an important role as to cause the novelist to change his / her faith.

Giriş

Roman, edebiyatın başlıca türlerinden; mekân ise romanın başlıca yapı unsurlarından biridir. “Mekân; eserde yaşanan olayların sahnesidir” (Çetişli 2016:100). Dolayısıyla her romanın gerçek yahut kurmaca bir mekâna ihtiyacı var olduğu gibi, her romancının da ele aldığı mekânı istediği ölçüde ve koşullarda konumlandırabilme hakkı mevcuttur. “Olayların cereyan ettiği çevreyi tanıtmak, roman kahramanlarını çizmek, toplumu yansıtmak, atmosfer yaratmak” (Tekin 2001:129) gibi vasıflar nezdinde var olabilen mekân, “durağan ve devingen” (Barthes 1988:7) olarak da âdeta canlı bir varlık gibi roman kişilerine yoldaşlık eder. Bu yoldaşlık, yaşadığı mekânı algılayan insanın “kendi konumunu bu yapı içinde belirleyen ve kendisine bu çevre içinde hareket alanı sağlayan bir bilinç ve görüş yeteneğine sahip” (Yazıcı 2002:269) olması ile yakından ilgilidir. Nitekim “ister gerçek, ister hayalî olsun, mekân, aksiyona veya zamanın akışına bağlı olarak, kahramanlarla sıkı sıkıya bağlı ve kaynaşmış durumdadır” (Bourneur, Qellet 1989:91). Neticede mekânın romana tam manasıyla dâhil olabilmesi, kişiler ile kurduğu ilişki bağlamında mümkün olacaktır.

“Romanda sahne[nin], olaylar dizisini ve karakteri etkilediği ölçüde bütünü bir parçası” (Stevick 2010:275) olduğu düşünüldüğünde ise romancıya düşen vazifenin, mekânı kişilerden bağımsız değil onlarla müşterek tahayyül edip romana işlemesi gerektiği söylenebilir. Zira roman aynı zamanda bir ‘yansıtma’ sanatıdır. “Bazılarına göre bu, yüzey gerçekliktir; bazılarında insan tabiatının özü, bazılarınca idealleştirilmiş gerçeklik, yine bazılarınca toplumun günlük hayatıdır” (Moran 1988:46). Hangi perspektife bağlı olursa olsun, yansıtma sanatını kullanırken vaka zincirine, okuyucuda uyandırmak istediği duyguya, dönemin şartlarına yahut kişilerin ruh dünyasına dikkat eden romancı, mekânı kimi zaman isim olarak zikretmekle yetinirken kimi zaman da renk ve şekilleriyle, maddi ve manevi verdiği hissiyat ile bir bütün / blok ya da parçalı olarak tasvir etmeyi tercih etmektedir (Aktaş 2005:133). Söz konusu tercihler ile somutlaşan mekân, okuyucunun görmek istediği / istemediği gerçek / kurgu bir ‘yer’ olarak roman-daki yerini almaktadır.

Mekânın okuyucuda bıraktığı bu izlenimde / intibada roman kişilerinin de son derece tesiri vardır. Nitekim okuyucu daha çok, kendisini özdeşleştirdiği roman kişisi vasıtasıyla romanın kurmaca dünyasına dâhil olmaktadır. Böylece kişiler, mekânın anlam kazanmasını sağlayan önemli unsurlardan biri iken mekân da kişileri şekillendiren bir etmen olarak varlık bulmaktadır. “Zira insan karakterini belirleyen temel unsurlardan biri, onun içinde yaşadığı çevre / mekândır. Dolayısıyla insan, içinde yaşadığı mekândan ayrı düşünülemez” (Çetişli 2016:100). Bilhassa yaşadığımız ev, bizi biz yapan başlıca mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle unutulmamalıdır ki “...Evimiz bizim dünya köşemizdir. Bizim ilk evrenimizdir” (Bachelard 1996:32). Böylece âdeta yansıtma sanatının bir tezahürü olarak birbirine ‘ayna’ vazifesi gören mekân ve insan, birbirini müspet yahut menfi tesir altında bırakarak yoruma açık bir atmosfer ortaya çıkarmaktadır (Narlı 2002:99). Neticede mekânın insansız, insanın da mekânsız işlevselliğinin eksik kalacağı su götürmez bir gerçektir. Bu anlamda, insan – mekân ilişkisinin birbirlerinden bağımsız olarak düşünülmediği görülen eserlerden birisinin Ahmet Turgut’un *Kalbim Kudüs'te Kaldı* adlı romanı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim romanda, kişilerin bakış açıları mekâna sirayet ederek mekânı canlı bir varlık konumuna yükseltmiş ve onu kişileri arasına dâhil etmiştir.

Ahmet Turgut ve *Kalbim Kudüs'te Kaldı*

1975 yılında Malatya’da doğan yazar Ahmet Turgut, eğitim hayatına Malatya’da başlamış, İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği bölümünü bitirerek eğitimini tamamlamıştır. İnşaat mühendisi olarak farklı ülke ve şirketlerde çalışan Turgut, aldığı eğitimin de tesiri ile şehirlere, şehirlerin oluş ve mimarisine, şehirleri meydana getiren ruhun kişilerdeki aksine yoğunlaşmış, bilhassa İslam dünyasının hassasiyet gösterdiği noktalara, dönemlere ve kişilere ele aldığı yirmiye yakın eserde yer vermiştir. Kudüs eksenli olarak kaleme aldığı *Kalbim Kudüs'te Kaldı* romanı ise uzun soluklu bir çalışmanın ürünü olarak 2017 yılında okuyucu ile buluşmuş, dikkatlerin Kudüs’e yönelmesine vesile olmuştur. Nitekim Beytülmakdis olarak nitelendirilen Kudüs, inançlar merkezidir. Toplumların şekillenmesinde inançların rolü son derece mühim iken Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinin ardından kurduğu devletlerde, İslam dinini temsil eden mekânlara hassasiyetinin hat safhada olduğu, diğer dinlere ait mekânlara da gerekli hoş-

görüü gösterdiği bilinmektedir. Dolayısıyla yazar da mekânın bu fonksiyonel özelliğini farklı inançlardan kişiler seçerek sunmuş, okuyucunun muhayyilesinde birden çok Kudüs şehri imar ederek dinî bir çatışmanın mekâna tezahürünü ortaya koymuş ve kişilerin mensup olmadıkları inançların niteliklerini fark etmelerini sağlamıştır. Böylelikle yazar, romanın toplumu yansıtma özelliğinden de yararlanarak seçtiği kişilerin nezdinde mekânın gerçeklikle bağı kurmuş, var olan bir hakikati kurgu metnin sınırları çerçevesinde somutlaştırmıştır.

Romanda ana mekân olarak seçilen Kudüs, roman boyunca kişilerin bakış açılarından yansıtılmış ve Kudüs'e gitmeyen bir okuyucunun dahi muhayyilesinde çeşitli perspektiflerden tahayyül edebileceği bir mekân algısı oluşturulmak suretiyle farklı Kudüs şehirleri ortaya serilmiştir. Yazar kendisi ile yapılan bir röportajda, Kudüs'ü birbirinden ayrı şehirler olarak ele almasının sebebini "Hıristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet Kudüs'e pek çok anlamlar yüklüyor. Her üç geleneğin de Kudüs uğruna mücadelesi var" (Yeni Şafak Kitap Eki 2017) cümlesi ile açıklamıştır. Nitekim romanı, farklı dinlere mensup kişilerin nazarından bakarak şekillendiren yazar, bu vesile ile hem dinî inançların mekâna nasıl sirayet ettiğini hem de kişilerin birbirlerine olan bakış açılarının ne derecede değiştiğini gerçeklerden uzaklaşmadan göstermiştir.

Roman, Birinci Dünya Savaşı yıllarında geçerken savaşın Kudüs cephesinde görevlendirilen tabip subay Faruk Hikmet ile yaşadığı hayal kırıklıklarından dolayı hem Basel'deki ailesini hem de çok sevdiği Viyana'yı terk ederek Kudüs'e gelen Rachel Weizmann'ın farklı inançlar içerisinde yaşadıkları içsel yolculukları konu edinmektedir. Bu yolculuklar neticesinde birbirilerini bularak aynı din üzere yek vücut olmaları, daha çok kendi defterlerine tuttıkları notlardan oluşan bölümler aracılığıyla okuyucuya sunulmaktadır. Otuz dört bölümden oluşan roman, az sayıdaki kişilere ek olarak canlı bir varlık gibi katkı sunan Kudüs şehrini ele alırken aynı zamanda coğrafyanın hem siyasi hem de dinler tarihine âdeta mercek tutmaktadır. Nitekim öncesinde Hz. Davud, Hz. Süleyman ardından Hz. Musa ve Hz. İsa, nihayetinde miraç hadisesi ile zikredilen Hz. Muhammed gibi birçok peygamberin Kudüs eksenli hayatları, bu şehre ayrı bir ehemmiyet yüklemiş; tarih boyunca pek çok topluluğun egemenliği altında nice yıkımlara ve doğumlara şahitlik eden şehir, roman boyunca da savaşın tam orta noktasında yer almıştır.

"İlk kez Beyt-i makdis hudutları dâhilindeydi. Burası Kadim Kudüs'ün

kalbi olan yaklaşık yüz kırk dört dönümlük mukaddes araziydi. Yahudi, Hristiyan ve Müslüman kabullere göre hemen hemen aynı sınırlara sahipti. Nitekim her üç dinin müntesiplerince muhterem biliniyordu. Müslümanlar 'Mescid-i Aksa' veya 'Harem-i Şerif' derken, Yahudiler 'Tapınak Tepesi' demeyi tercih ediyorlardı. Her üç dinin müntesipleri de Kutsal Mabet manasında 'Beyt-i Makdis' tabirini de kullanabiliyorlardı" (Turgut 2017:96).

Alıntıda da yer aldığı üzere, her inancın kendine özgü tanımlamalar ile tarif ettiği Kudüs şehri, ruhu olan bir şehirdir. Nitekim cadde ve sokakları, görüp geçirdiği nice savaş ve barış ile insana benzetilen şehir, yaşayanları tarafından oluşturularak kişiliğine kavuşmaktadır. "Dolayısıyla bir şehrin o gizemli tözünün, söz konusu şehrin tarihi, kültürü, mimarisi, musikisi, edebiyatı, sanatı, folkloru, maddi ve manevi zenginliği, kişilerin kulağına fısıldadığı destanları, kendine ait tınısı ve yetiştirdiği seçkin insanlar vb. incelenerek ancak tebellür ettirilebileceği ifade edilmiştir" (Söylemez 2018:383). Bunlar ortadan kaldırıldığında, geriye taş yığınının oluştuğu ruhsuz bir harabe kalacağı gibi şehri yaşanılır ve anlamlı kılanın o ruh olacağı da bir hakikat olarak varlığını sürdürecektir. Kudüs de bu anlamda dinler arası kutsiyeti bulunan, roman boyunca bilhassa İslam dininin ruhunu yansıtan bir "İslam şehri" (Haydar 1991:8) olarak var olagelmiştir. Böylece yazar, modern bakışın yarattığı duygusuz şehir anlayışına gösterdiği karşı tavır ile şehrin hem muhayyileyi hem de maneviyatı zenginleştirecek bir yurt olarak algılanmasına imkân sağlamıştır. Nitekim düşerken dahi romanın başkişileri olan Rachel ve Faruk'un irfanî anlamdaki yükselişlerine vesile olan şehir, her ikisinin de öğrendikleri, gözlemleri, duygu ve düşünceleri sayesinde yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda şehrin tarihi belleği ile kişilerin yaşadıkları değişimler arasında ilişki kurulmuş, olay örgüsü süreç boyunca menfiden müspete doğru bir yolculuk gerçekleştirilerek benlik ve kimlik dönüşümünün somutlaşması sağlanmıştır. Dolayısıyla şehrin tarihi yolculuğu ile kişilerin, bilhassa da Rachel'in Kudüs'te kaldığı sürece yaşadığı ruhsal yolculuk birbirine benzetilmiştir.

Başkişi Rachel Weizmann ve Kudüs

Âdeta bir mürşit gibi özünü aramaya gelenleri irşat eden Kudüs, kendi mu-teberliğini arayış içerisinde olan söz konusu kişilere aksettirerek onların da itibarlı bir konuma yükselmelerini sağlamış, birbirinden farklı mekân ve kişilerden

öğrendikleri ile aynı pencereden bakabilmelerine kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla Kudüs, kendisine sahip olmaya çalışan toplulukların mücadelelerine ev sahipliği yaparken aynı zamanda derleyici, toparlayıcı, birleştirici ve bütünleştirici mukadde bir şehir olma özelliği ile asırlar boyunca oluşmuş o kadim ruhu korumaya devam etmiştir. Lakin bu özellikler, ancak Kudüs'ün kutsiyetini fark edenlere aşikârdır. Zira Rachel'in, Kudüs'e doğru ilerleyen tren yolculuğunun sonunda şehri gördüğü an aklına gelen Matta İncil'indeki Hz. İsa'nın "Ey Kudüs, Peygamberleri öldüren ve kendisine gönderilenleri taşıyan şehir!.. Bir tavuk civcivlerini nasıl kanatları altında toplarsa, ben de senin evlatlarını öylece toplamak isterdim etrafımda"¹ (Turgut 2017:83) sözleri, onun idrak yolunun henüz başında olduğunu göstermektedir. Nitekim Rachel, iyi bir dindar olarak yetiştirilmiş, Hz. Meryem ile kendisi arasında bir bağ olduğu hissi ile hayatını sürdürmüştür. Ailesinin istemediği bir evlilik yapması, bebeğini kaybetmesi, eşinin onu aldatması gibi mutsuzluk verici olaylar karşısında bir süre kendisini toparlamakta zorlanan Rachel, yaşadıklarını hazmedebilmek, kendisi gibi acıya gark olmuş Hz. Meryem'i yad etmek ve onu daha çok hissedebilmek için Kudüs'e gitmeye karar vermiştir. Kudüs, onun için yolculuğun son noktası gibi görünse de aslında yolculuğun başıdır. Nitekim yolculuk boyunca müşahit oldukları karşısında zaman zaman toplum tarafından dayatılan söylemler ile gördükleri, kendi inancı ile İslam dini arasında kalan Rachel, şehrin tarihini öğrendikçe hayrete düşecek ve hayreti bir süre sonra hayranlığa doğru evrilecektir. Yolculuğun nihayetinde ise manevi huzura kavuşarak toplumsal bellekten kurtulup şahsına münhasır yeni bir kimlik inşa etmiş olacaktır.

Rachel'in istasyona vardığında gördüğü manzara karşısındaki şaşkınlığı ise ona, Hz. İsa'nın inanları bir araya getirme emelini hatırlatır. Her ne kadar tarihî anlatılardan ve İncil'den Hz. İsa'nın bu isteğini yerine getirememiş olduğu bilinse de Kudüs, dünyanın pek çok ülkesinden farklı inançlardaki insanları bir araya getirmeyi başarmıştır. Rachel'in bu farkındalığa erişmesi ise yolculuk süresince müşahade ettiği olayları idrak etmeye çalışması neticesinde olmuştur. Zira yolcu-

1 Bu ifade Matta 23 ile Luka 23'te şöyle geçmektedir: "Ey Yerusâlim! Peygamberleri öldüren, kendisine gönderilenleri taşıyan Yerusâlim! Tavuğun civcivlerini kanatları altına topladığı gibi ben de kaç kez senin çocuklarını toplamak istedim, ama siz istemediniz. Bakın, eviniz ıssız bırakılacak! Siz şunu söyleyeyim: 'Rab'bin adıyla gelene övgüler olsun!' diyeceğiniz zamana dek beni bir daha görmeyeceksiniz." [<https://kutsalkitap.info.tr/?q=mat%2023>] Yerusâlim, İbrânice Kudüs anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 'Kudüs' maddesi, Hz. Ömer Faruk Harman, C. 26, s. 329.

luğun başında şehrin hâkimi olan Türklerden uzak bir inanç ve bakış açısına sahip Rachel'e göre Kudüs, her ne kadar kutsal bir şehir olsa da âdeta Türklerin esiri konumundadır. Dolayısıyla şehre gitmeden önce, Osmanlı Devleti'nin esareti altında olan bir şehirde farklı inançlara ait hiçbir unsur ve eserin yer almadığı kanaatinde olan Rachel, şehre ulaştığında geçmişe ve farklı inançlara ait mekânların korunmuş ve kullanılıyor olduğunu gördükten sonra söz konusu bakıştan hayli uzaklaşır.

“Tarihi Zekeriyya Mihrabı, Süleyman Mabedi'nin bodrum katındaydı. Romalılar Kutsal Mabedi yıkınca oranın yeri de belirsiz hâle geldi. Haçlılar şehri ele geçirince altında Zekeriyya'nın hücresinin bulunduğunu tahmin ettikleri yerin üzerine bir şapel yaptılar. Müslümanlar şehri yeniden ele geçirince o şapelin bir kısmını yıktılar. Kalanını şu yanımızdaki Aksa Camii'nin sınırlarına dâhil ettiler” (Turgut 2017:97).

Rachel, istasyondaki şaşkınlığını üzerinden attıktan sonra kendisine ziyareti boyunca refakat edecek olan Rudi ile tanışır. Ondan alıntıda yer aldığı gibi pek çok bilgi öğrenir. Ziyaret ettiği mekânlar ise kendi inancı ile o sırada muktedir olan Türklerin inancını mukayese etmesine sebep olurken içinde bulunduğu ruh halinden çıkmasına da vesile olmaktadır. Söz gelimi, Kudüs'e gitmek için bineceği treni beklerken manzarayı izleyen Rachel, Rudi'nin verdiği bilgiler ile söz konusu menfi hissiyattan bir çıkış yolu bulmuşçasına, farkında olmadan bir neticeye doğru ilerler:

“Günün son trenine binmek isteyen mahşerî kalabalığın lisan ve kılık kıyafetlerindeki farklılık her bir kafilenin değişik memleketlerden geldiğini haber veriyordu. (...) Sanki Türk devletinde değil de tarihî Haçlı kontluğundaydılar. Bu kadar değişik milletten insanı bir arada görmenin şaşkınlığını atar atmaz, başka bir merak sardı içini. Türkler, Rudi'nin saydığı milletlerin yarısıyla fiilen savaş hâlindeydi. Demek ki; düşmanları dahi olsa kimsenin Kudüs'ü ziyaret etmesine mâni olmuyorlardı” (Turgut 2017:64).

Bu izlenimden anlaşılacağı üzere, Rachel'in arafta olmasına rağmen duyduklarından ve gördüklerinden yola çıkarak bir tarafa doğru bazen farkında olmadan bazen de bilinçli olarak meylettği görülmektedir. Söz konusu meyil, Rachel'in kimi zaman akli sorgulamaları kimi zaman da ruhanî yaklaşımları neticesinde yönünü tayin eder. Nitekim istasyondaki bu kalabalığın farklı etnik

kimlik ve inançlara sahip, dünyanın pek çok ülkesinden gelen insan kümesinden müteşekkil olması, onun, Türk hakimiyetinin varlığından uzaklaşıp Haçlı egemenliğindeki şehirleri düşünmesine, kendisini o tarihî zaman dilimlerinde hissetmesine yol açarken ardından savaş halinde olduğu düşmanına dahi inançları bakımından saygı gösterip şehri ziyaret etmesine engel olmayan Türk devletini düşünerek farkında olmadan Osmanlı lehine bir hissiyat içerisine girmesine sebep olur. Aynı zamanda, buradaki kalabalığın inanç ve kimlik bakımından aidiyetine dair farkındalığı ile Türklerin gösterdikleri hassasiyet, onu ruhsal olarak Türklere karşı sıcak duygulara sevk etmekte, bir değişim ve dönüşüm sürecine doğru sürüklemektedir.

Bir başka farkındalığın getirdiği meyil ise Aksa Camisine gelen Rachel'in zihninden şöyle detaylandırılmaktadır:

“Evet, Aksa Camii bir yanıyla iki bin beş yüz yıllıktı. Bir yanıyla bin iki yüz yıllık, kalanıyla da birkaç asırlıktı. Defalarca tadilat görmüş, Türklerin elinde nihai görünümüne kavuşmuştu. Caminin Batı tarafında İsa ve Musa Peygamberler adına iki ayrı mihrap vardı. Müslümanların ayırt etmeksizin tüm Nebileri sevip hürmet ettiklerini biliyordu. Buna rağmen onların adına camilerin içerisinde mihrap yapılmasını iddialı bulmuştu. Nitekim tavan süslemelerinde de Âdem, Nuh, İbrahim ve diğer pek çok peygamberin isimleri yazılıydı. Bu iki mihrabın karşısında Yahya Mihrabı yer alıyordu. Nihayet Zekeriyya Mihrabı'nı da görmüştü. Cami yetkilisinden diğer üç mihraba nazaran Zekeriyya Mihrabı'nın Müslüman kadınlarca daha çok rağbet gördüğünü öğrenince şaşkınlığı bir kat daha artacaktı. Kadınlar neden ille de burayı ziyaret ediyorlardı? Demek ki; Müslümanlar da Zekeriyya Peygamber'i Meryem Anne'nin hâmisî ve yardımcısı olarak tanıyorlar ve sadece Nebilerin değil, Meryem Anne'nin de hatrasına hürmet gösteriyorlardı. (...) Anlaşılan Türkler, Meryem Anne'yi Hristiyanların ve Müslümanların müşterek değeri kabul ediyorlardı. Bu kabullerini mihrabın mimarisine ve süslemelerine yansıtmaktan da yüksünmemişlerdi” (Turgut 2017:98-99).

Şehri tanımaya çalışırken insanları da gözlemleyen Rachel, geçmişten gelen izleri takip etmenin verdiği haz ile her girdiği mekânda ayrı bir manevi ruh ile karşılaşır. Bu ruh, bin yıllardır ayakta tuttuğu şehri, inançların gözbebeği haline getiren ruhun ta kendisidir. Alıntıda yer alan iç konuşmalar ise Türklerin sahip olduğu bahsi geçen ruhu ve hoşgörüyü açıkça göstermektedir. Zira herkes

için değerli kabul edilen yapıların inançlara ve tarihlerine bağlı bir ruhu olduğunun bilincinde olan Türkler için bu yapılara duyulan saygı, gösterilmesi gereken en önemli önceliklerdendir. Rachel'in Aksa Camisinde gördüğü, diğer dinlere ait mimari unsurların korunması hatta bunun yüksünmeden yapıyor olması durumu ise onun İslam dinine olan saygı ve meylini arttırmaktadır. Nitekim ona göre Türk demek, İslam demektir. Dolayısıyla Türklerde ve onların hakimiyetindeki şehir olan Kudüs'te, şahit olduğu her olay ve husus onu tesir altında bırakırken bizzat önünde gerçekleşen bir vaka ile Türklere karşı geçmişten gelen menfi duygu ve düşüncelerin âdeta son bulduğu görülmektedir. Öyle ki Rachel, Hıristiyanlar için çok önemli olan Paskalya perşembesi akşamında Son Akşam Yemeğinin² yendiği yere doğru ilerlerken kalabalıkta ezilme tehlikesi geçiren küçük bir kız çocuğunu kucaklayıp kurtaran bir Osmanlı askeri ile karşılaşır:

“Önü sıra duran kızcağızı izliyordu hâlâ. Neden sonra askere dikkat ke-sildi. Bu Osmanlı eri, sırtındaki kızın babasıyla veya amcasıyla, dayısıyla birçok cephelerde boğaz boğaza gelmemiş miydi? Buna rağmen ezilmemesi için düşmanın yavrusunu sırtlanan şu adamcağız ne yaptığının farkında mıydı? Masum bir can taşıyordu. (...) Dört yaşında bir kız ve onu taşıyan asker... Üstelik arada din farkı da varken... Sezmişti; bu asker sırtındaki kızcağızla birlikte aynı sofradan yiyip içiyordu. On dokuz asır önceki asır önceki Paskalya Perşembesinde kurulan o semavi sofradan...” (Turgut 2017:182).

Roman boyunca, hayranlık duyacağı bir ahlâkî değer olarak ara ara bu olayı hatırlayan Rachel'in hisleri, anlatıcının kendi duyguları ile birleşerek şöyle aktarılır:

“Ailesini bırakıp Kudüs'ü düşünmeye başlayınca bir kez daha merak etmişti. Yahudilerin Pıisah Bayramı ile Hristiyanların Via Dolorosa matemi örtüşürken şehirde iç savaş çıkmaması hayli enteresandı. Keza biliyordu ki; Haçlılardan sonra sekiz asırdır burayı yöneten Müslümanlar, Paskalya zamanı veya haricinde bu iki dinin müntesiplerini kavga ettirmeden yönetebilmişlerdi. İşin sırrının dün gece gördüğü resimde gizli olduğunu seziyordu. Düşmanın kızını ayakaltında kalmasın diye sırtlanan o askere şimdi daha bir hayrandı gıyabında” (Turgut 2017:220).

2 Matta İncili 26'da geçen Hz. İsa'nın çarmlıha gerilmeden önceki akşam havarileri ile yediği yemektir. Hz. İsa'nın bu yemekte havarilerine ekme ve şarap dağıttığı anlatılmaktadır. [https://incil.info/kitap/Matta/26]

Rachel'in gördüğü manzara ve olaylar dışında şehrin yerleşim düzeni ile ilgili rastladığı detaylar da onun müspet duygularını destekleyici nitelikte olur. Örneğin Kabir Bahçesi Kilisesi'ni³ ziyaret etmek için yola çıktığında, yol boyu gördüklerinden son derece etkilenen Rachel, sur içi ve dışının, Arap yahut Yahudi, zengin yahut fakir ayırt etmeksizin ortak mekân olarak kullanıldığını fark eder. Bu durum, sosyo-ekonomik ve inanç farklılıklarını ortadan kaldırırken insanların ayrımcılık ve ötekileştirmeden uzaklaştığını, bunun ise yönetici olan Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilebildiğini idrak etmesi ile mümkün olur (Turgut 2017:344-345). Devleti'n söz konusu yönetim stratejisi ve politikasının sağladığı ruhsal bir imkân olarak değerlendirilebilecek bu durumun neticesinde Rachel'in kendi inancına dair sorgulamaları hat safhaya ulaşırken İslam dinine olan ilgi ve merakı artmış, öğrendiği bilgilerin yaşadığı mezkûr hadiseler ile örtüşmesi neticesinde ise Rachel, inancını değiştirme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla çıktığı Kudüs yolculuğunda cevabını aradığı soru ve içindeki boşluklara burada karşılık bulmuş, görünürde Kudüs'te sona eren yolunu Müslüman olarak yeniden başlatmıştır. Bu aşamada ise Kudüs, onun her türlü anına şahitlik eden bir yoldaş olarak âdeta üçüncü bir kişi gibi romana dahil edilmiştir.

Bu değişime vesile olanlardan birisinin de Rachel'in her türlü sorusuna cevap verip onun zihnî bir mücadele içerisine girmesine sebep olan Hasan Nâci isimli bir sahaf olduğunu belirtmek gerekir. Hasan Nâci, uzun yıllardır Kudüs'te yaşayan dindar bir kişidir. Çeşitli araştırmalar yapmak için gittiği sahafta Hasan Nâci ile tanışan Rachel, çıktığı zihinsel yolculukta onu kendisine yol gösterici olarak seçtiğini fark etmeden sık sık sahafı gider. Hasan Nâci ise Rachel'in bulanık olan zihninin ve yüreğinin dinginliğe kavuşması için ona son derece ihtimamlı yaklaşır. Sorduğu her soruyu geçiştirmeden cevaplar, onu düşünceye sevk edecek yorumlarda bulunarak hakikati kendisinin bulmasına yardımcı olur. Rachel ise "Sahaftan ayrılmıştım ama kelimeleri benimleydi yine. Otele döndüğümde beri düşünüp taşınyorum kendimce. Düşündükçe eksik yanlarım yeni baştan çıkıyor karşıma" (Turgut 2017:440-441) diyerek bu durumu yazdığı yazılarda itiraf etmiştir.

3 Kutsal Kabir Kilisesi ya da Kıyamet Kilisesi olarak da bilinen bu mabet, Hıristiyan inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra defnedildiği ve göğe yükseldiği yerdir. Hz. İsa'nın yine buradan dirileceği inancı bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız: Arzu Cebe, "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık Kavramı", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(13), 2017, 370-384.

Neticede bir kandil arifesinde, Hz. Meryem ve Fatimatü'z-Zehra'yı rüyasında gören Rachel, uykusundan uyandığında dünya hayatındaki arayışının son bulduğunu âdeta öldüğünü hissetmiş, ardından Hz. Havva'nın ismini alarak Müslüman olduğu dünyada yeniden doğmuştur. Şehrin tarihî yolculuğunu bitirdiği noktada, kendi yolculuğunu başka bir ruh ile tekrar başlatan Rachel'in var oluşsal kaygılardan uzaklaşmasını sağlayan ise Kudüs şehri olmuştur. Aynı zamanda fark ediş – sorgu – idrak ediş olarak sıralanabilecek bu süreçte şehrin benliğini şekillendirmesi suretiyle Kudüs'ü kendisine yoldaş edinen Rachel, toplumsal bellekten uzaklaşarak kendi benliğini ortaya çıkarmayı başarmıştır.

Başkişi Faruk Hikmet ve Kudüs

Birinci Dünya Savaşı'nın Kudüs cephesinde görevlendirilen Faruk Hikmet'in ilk görev yeri Kudüs'ten önce Gazze'dir. Faruk, Gazze topraklarına ayak bastığında daha önceden var olan bilgilerine yenisini ekleyerek şehrin tarihi hakkında yeni bilgiler edinir. Tarih boyunca çeşitli güçlerin hakimiyeti altında bulunmuş olan bu toprakların kaderinin kendisi ile benzer olduğunu düşünen Faruk için bu cephe, Çanakkale'den sonra dikkat edilmesi gereken en önemli cephe. Siyasi ve tarihî öneminin yanı sıra dinî bakımdan da son derece kutsal olarak kabul edilen bu yer ile ilgili hatırladıkları, anlatıcı tarafından şöyle aktarılmaktadır:

“Yanlış hatırlamıyorsa Âlemlere Rahmet Efendimizin (sav) büyük dedesi Haşim, burada metfundu. Peygamberler Sultanı (sav) da gençlik yıllarında ticaret için bizatihi buralara değin gelmişti birkaç kez. Bu şekilde düşününce Onunla (sav) aynı topraklar üzerinde geziniyor olmak aradaki on üç asırlık farka rağmen gönlüne coşkunluk katacaktı” (Turgut 2017:57-58).

Faruk, inancının getirmiş olduğu bu ulvi coşkunluk sayesinde savaşın neticesine dair müspet bir duyguya bürünürken Gazze'nin ardından yeni görev yerinin Kudüs olduğunu öğrenmesiyle bu duygu, kat be kat artmıştır. Onun için Kudüs, mekânlar üstü bir şehir olmasının yanı sıra, her karesi asırlarca nice kutsal değere ev sahipliği yapmış mabetler yatağıdır. Kudüs'e ulaştığında gördüğü manzara karşısında hayranlık dolu bakışlar ile etrafı inceleyen Faruk, onun neden inançlar merkezi haline geldiğini de kısa sürede idrak eder. Zira “Kudüs'te zaman taşlara kazınmış. Tevrat'ta, İncil'de ve Kurân'da anlatılan pek çok Nebinin şu taşlar üzerinde türlü hatıraları var insanlıkla. Bunları düşündükçe Kudüs izlenip

gezilecek alelâde bir yer olmanın da fevkinde sayfa sayfa okunması gereken başlı bir kitaba dönüyor aslında” (Turgut 2017:452).

Faruk’un bu sözleri, mekânda bulunan herhangi bir taşın dahi geçmişinin olduğuna, bu geçmişin ise onu tarihin bir parçası haline getirdiğine işaret etmektedir. Nitekim Kudüs’e girerken kullanılan Bâb-ı Halil kapısının üzerinde yazan ‘La ilahe illallah, İbrahim Halilullah’ ifadesi, Osmanlı Devleti’nin detaycı ve hoşgörülü yaklaşımını ortaya koyarken dinlerin müşterek ismi olan Hz. İbrahim lafzını kullanması ise bu hoşgörüyü din ayırt etmeksizin her inanca sağladığını göstermesi bakımından önemlidir. Fakat Faruk’a göre “kapıdan giren hemen hiçbir gayrimüslim bu inceliğin farkında değildi[r]” (Turgut 2017:450). Faruk’un bu görüşü, Rachel’in aksine onu kendi inancına daha çok bağlamakta, tercih edilen yöntemleri gördükçe tarihine ve onu yapanlara hürmetini bir kat daha arttırmaktadır.

Yine benzer bir Osmanlı Devleti hassasiyetine ise Kubbetu’s-Sahra’da rastlayan Faruk’un etrafını gezerek bütün yazılı ayetleri okuması sırasında, çevresindeki çinilerde Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed’e dair izler olduğunu fark etmesinde rastlanmaktadır. Faruk’a göre çinilerde yazılı olanlar Sultan Abdülhamid tarafından bilinçli olarak yaptırılmıştır. Zira Sultan, tıpkı kendisi gibi, üç dinin de tevhit inancında birleştiğine inanmaktadır. (Turgut 2017:458).

Selmân-ı Fârisî Türbesi’ne gittiğinde ise bu üç dinin birbiri ile hiçbir mücadeleye içerisinde yer almadan aynı topraklarda nasıl bir arada barındıklarına bir kez daha şahit olur. Zira türbe aynı addaki caminin içerisinde yer alırken caminin hemen aşağısında Yahudi mezarlığı, onun da yanında “devasa çan kulesiyle ve altın kaplama soğan başı kubbeleriyle Moskofiyeye Kilisesi... [bulunmaktadır.] Beş dakika yürüme mesafesi alanda cami, türbe, kilise, Yahudi mezarlığı iç içe. Kudüs’ün binlerce yıllık tarihini özetlercesine...” (Turgut 2017:504)

Faruk’un Kudüs’e dair söz konusu olan ortak mekân algı tecrübeleri, şehrin üzerine serilmiş bir örtü misali tüm inançları birbirine yaklaştırmaktadır. “Tarih boyunca yirmiden fazla devlet tarafından yönetilen, üç dinin de hakkında kudsiyet beslediği Kudüs’de şehrin fatihleri değiştikçe efsaneler ve isimler de el değiştirdi[mektedir]” (Turgut 2017:499). Dolayısıyla Rachel’in de fark ettiği uygulama farklılıklarına Faruk da değinmekte, yöneticinin inisiyatifi doğrultusunda zamana paralel olarak ilerleyen bu farklılıkların mekân üzerinde gerçekleştirilen

birer tasarruf olduğu da tecrübeler ile aktarılmaktadır. Onlardan biri ise Faruk'un caminin vaizinden öğrendiği şu bilgiler olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır:

“Haçlı işgali yıllarında o vakte değin açıkta duran Muallak Kayası'nın üzerinin örtülüp bir sunak inşa edildiğini, binanın içine ve sahrenin altındaki mağaraya ikonalar yerleştirildiğini anlattı. Kimi Hristiyanlar İsa-yı Ruhullah'ın (as) buradan göğe çekildiğine inanıyormuş. Bu yüzden kayadan koparılan parçaları hatıra niyetine taşıyan yahut söktükleri parçaları fahiş fiyatlara Avrupa'da satan pek çok kişi olmuş. Kudüs'ün Latin Kralları Muallak Kayası'ndan geriye bir şey kalmayacak korkusuyla duruma el koyup sahrenin üzerini mermerle kapattırmışlar. Cennetmekân Sultan Selahâddin şehri fethedince Kubbetu's Sahra'yı eski hâline getirmiş. Önce kubbeye eklenen haçı söktürmüştü. Sonra ikonaları çıkarmış. Sunağı yıktırmış (...)" (Turgut 2017:458-459).

Alıntıda görüldüğü üzere, şehirdeki inançlara ve hükümdarlara göre değişen söz konusu uygulamalar, o şehrin sahip olduğu ruhun zamanla nasıl bir dönüşüme uğradığını da göstermektedir. Zira ortak mekânlar, bakış açılarının sirayeti ile kimi zaman yıkılmakta, kimi zaman da çeşitli revizyonlar ile şahsi anlayışlara göre değiştirilerek korunmaktadır. Kudüs'te ise şehrin tarihten getirdiği kutsal ruha sahip çıkan Osmanlı Devleti, Faruk'un inancına olan bağlılığını arttırmakta, muktedirlerin uygulamalarından yola çıkarak müntesip olduğu dinin diğer inançlardan üstün olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Böylesi bir anlayış ve hoşgörü tarihine sahip olan atalarının varlığından güç alan Faruk için fark edişten idrak edişe doğru ilerleyen bu süreçte, Kudüs bir yol arkadaşı yahut yol gösterici olmaktan ziyade, sahip olduğu mukaddesatın değerini idrak etmesinde yardımcı olan bir varlık gibi görünmektedir. Faruk'un yaşadığı bu aydınlanma süreci, şehrin belleğini fark edişi ile sonlanmaktadır. Dolayısıyla Faruk için Kudüs, mekânların mümessili, idraklerin aydınlatıcı ışığıdır denilebilir. Bu ışık ona Rachel'i getirmiş, onunla aynı inanç üzere birleşerek bir aile kurmasına da vesile olmuştur.

Sonuç

Mekân ve kişiler, romanın birbirini besleyen temel unsurlarındandır. Ahmet Turgut'un *Kalbim Kudüs'te Kaldı* adlı romanı ise mekânın insanla olan ilişkisinden oldukça etkilenen romanlardan biridir. Kudüs, romanın ana mekânı olmakla birlikte başkişilerin hayatındaki rolünden dolayı canlı bir varlık gibi üçüncü

bir kişi olarak teşhis edilmiş bir şehirdir. Nitekim farklı amaçlarla geldikleri bu şehirde, inancının kudretini kavrayan Faruk ile manevi bir arayış içerisinde olan Rachel'in fark ve idrak ediş serüvenleri keşişmiş, her iki ruhsal yolculuk da şehrin tarihî yolculuğında yoğrularak tekemmül etmiştir. Dolayısıyla mekân, geçirdiği değişim sürecinde başkişileri de -özellikle Rachel'i- değiştirmiş, kolektif bilincin yansımalarından sıyrılıp yeni bir kimlik oluşturmada onlara rehber olmuştur. Farklı inançtaki kişilerin başkişi olarak seçilmesi ise şehrin her iki inaniş doğrultusunda incelenmesine fırsat verirken romanın gerçeklikle bağını da kuvvetlendirmiştir. Neticede birbirinden farklı Kudüs şehirlerden tek bir Kudüs ortaya çıkmış, kişiler ise bu Kudüs'te aynı ruh üzere bir araya gelmiştir.

Kaynakça

- Aktaş, Şerif (2005), *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bachelard, Gaston (1996), *Mekânın Poetikası*, Çev. Aykut Derman, İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Barthes, Roland (1988), *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş*, Çev. Mehmet Rifat, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boruneur R., Quellet R. (1989), *Roman Dünyası ve İncelemesi*, Çev. Hüseyin Gümüş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Cebe, Arzu (2017), "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık Kavramı", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(13), s. 370-384.
- Çetişli, İsmail (2016), *Metin Tahlillerine Giriş 2*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Haydar, Gülzar (1991), *Şehirlerin Ruhu*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- "Kudüs" Maddesi, Hz. Ömer Faruk Harman, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26, s. 329-332.
- Moran, Berna (1988), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Narlı, Mehmet (2002), "Romanda Zaman ve Mekân Kavramları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (7), s. 91-106.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2018), "Şehirlerin Ruhu Üzerine", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), s. 381-386.
- Stevick, Philip (2010), *Roman Teorisi*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, Mehmet (2001), *Roman Sanatı 1*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turgut, Ahmet (2017), *Kalbim Kudüs'te Kaldı*, Ankara: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Yazıcı, Nermin (2002), *Halikarnas Balıkçısı'nın Eserlerinde Tabiat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- <https://www.yenisafak.com/hayat/kudusun-sifresi-fatihada-gizli-2656317> [Erişim tarihi: 06.09.2022]
- <https://kutsalkitap.info.tr/?q=mat%2023> [Erişim tarihi: 20.02.2023]
- <https://incil.info/kitap/Matta/26> [Erişim tarihi: 20.02.2023]